

भक्तपुरका असुरक्षित अभिलेख

-डा. पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ

इतिहास निर्माणका मूल आधार शिलापत्रहरू पनि हुन् । तत्कालिक समयमा महत्त्वपूर्ण मानिएका सार्वजनिक स्थलका संवेदनशील स्थानमा स्थापित विभिन्नकालका शिलापत्रहरूमा आफ्नो कालका अनेक प्रामाणिक कुराहरू जीवन्तरूपले बाँचिरहेका छन् । तर दुःखको कुरो छ, इतिहासको कालप्रवाहमा कतिपय शिलापत्रहरू आफ्नो मूलस्थानबाट यत्रतत्र छरिएका छन्; टुटे फुटेका वा खण्डित अवस्थामा छन्; जमीनभित्र दबिएका अवस्थामा होलान्; मूलस्थानबाट विचलित शिलापत्रमाथि धान गहुँ चुट्टा, दुङ्गा बजारदा वा गुच्चा ठोक्दा निकै मिहेनत गरी कुँदिएका सुन्दर अक्षरहरू छिया-छिया परेका पनि छन् । अनि त्यस्तै कतिपय शिलापत्रहरू (भक्तपुरको सन्दर्भमा) अहिलेको पुस्तासम्मन् आइपुग्दा घर, पसल, मन्दिर आदिका आँगन, पेटी र सिँढी आदिमा निर्माण सामग्रीका रूपमा सामान्य दुङ्गा सरह प्रयुक्त (ऐतिहासिक महत्त्व नबुभ्दा) भएका पनि छन् । ती शिलापत्रहरूमाथि असंख्य मानिसहरूले प्रत्येक दिन पाइला

टेक्छन् वा कुल्चन्छन् । यस्ता केही महत्त्वपूर्ण शिलापत्रहरू निम्नलिखित हालतमा देखापर्छन्:-

तुलाछैं टोलको शिवदेव+अशुवर्माको शिलापत्र^१ (चित्र संख्या१)

मेरा श्रद्धेय गुरु इतिहासकार स्व. श्री धनवज्र वज्राचार्यज्यूले यस शिलापत्रको स्थान परिचय यसरी दिनु भएको छ:- “भक्तपुर तुलाछैं टोलमा यो अभिलेख कुँदिएको शिलापत्र पहिले रहेको थियो । हाल भक्तपुर संग्रहालयमा लगी यो राखिएको छ ।”^२

तथापि आफ्नो मूलस्थानबाट विचलित भई ठाउँ सदै यो शिलापत्र अहिले जुन स्थानमा ल्याई राखिएको छ, त्यस आधारमा यसको स्थान-परिचय यसरी दिनुपरेको छ:- पहिले तुलाछैं टोलमा रहेको यो शिलापत्र पछि भक्तपुर संग्रहालयमा लगी राखिएको थियो; केही वर्ष अधिसम्मन् त्यहाँ संग्रहित वा प्रदर्शित (भक्तपुर संग्रहालयको कार्यालय बसेको मालती चोकभित्र) यो शिलापत्र अहिले भक्तपुर राजदरबारको

१. धनवज्र वज्राचार्यको लिच्छविकालका अभिलेख (काठमाडौं, नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, वि.सं. २०३०) को ६२ संख्या, पृ. २५३-५६ मा अनुवाद र व्याख्यासहित यस शिलापत्रको अभिलेख छापिएको छ ।
२. सोही, पृ. २५३

मूलचोकको उत्तर-पूर्वी कुनाको (बाहिरपट्टि) पेटीमा अवशिष्ट रूपका ढुङ्गे कलाकृतिले थिचिएर साह्रै नै उपेक्षित अवस्थामा रहेको छ ।^३ त्यस शिलापत्रमा उत्कीर्ण अभिलेख यस्तो छ:

१. स्वस्ति मानगृहादपरिमितगुणसमुदयोदभासि-
२. तयशा बाप्पपादानु ध्यातो लिच्छविकुलकेतुर्भ-
३. (द्वा) रकमहाराजश्री शिवदेवः कुशली खूपुडग्रामे
४. आसूर्यविध्वद्याग्रान्निवासिनः प्रधानपुरस्सरान्याम-
५. कुटुम्बिनः कुशलपरिप्रश्नपूर्व समाज्ञापयति विदि-
६. तम्भवतु भ (वतां यथाने) न प्रख्यातामलविपुलयशसा-
७. स्वपराक्र (मोपशमि) तामित्त्रपक्षप्रभावेन श्रीमहा-
८. सामन्तांशु (वर्मणा) विज्ञापितेन मयैतद्गौरवाद् युष्म-
९. दनुकम्म (याचकुथे) वृत्यधिकृतानामत्र समुचितस्त्रिक-
१०. रमात्रसाधनायैव प्रवेशो लेख्यदानपञ्चापराधा-
११. द्यर्थन्त्वप्रवेश इति प्रसादो वः कृतस्तदेववेदिभि-
१२. रस्मत्पादप्रसादोपजीविभिरन्यैर्वान न कैश्चिदयमन्य-

१३. था करणीयो यस्त्वेतामाज्ञां विलङ्घ्यान्यथा कुर्यात्कारये-
 १४. द्वा तमहमतितरान्न मर्षयिष्यामि येपि मदूर्ध्वम्भू-
 १५. भुजो भवितारस्तैरपि धर्मगुरुभि (गुरूकृ) त प्रसादा-
 १६. नुवर्तिभिरियमाज्ञास (म्यकप) रिपालनीयेति समा-
 १७. ज्ञापना (दूतकश्चात्र भो) गवर्मगोमी संवत् ५००,
 १८. १०, ६ (शु) क्लदिवा (प) ज्चम्याम्
- अहिले अलपत्र अवस्थामा यस पेटीमा पल्टिन आइपुगेको यस शिलापत्रको सार्वजनिक महत्त्व लिच्छविकालिक खूपुडग्राम^४ को तात्कालिक लोकजीवनमा निकै रहेको बुझिन्छ । यो शिलापत्र रहेको पहिलो मूलस्थान तुलाछैं टोल हो भन्ने कुरो ज्ञात हुन आएको परिप्रेक्षमा अहिलेको यस टोलपरिसरमा उहिले 'खूपुड' नामको प्राचीन ग्रामबस्ती आवाद रहेको थियो भन्ने कुरो दृष्टिगोचर हुन्छ ।^५ लिच्छविकालिक शासन वा प्रशासनिक व्यवस्था, सामाजिक

३. केही समयपूर्व मेरा श्रद्धेय गुरू डा. श्री मुकुन्द अर्याल एवं श्री ज्ञानमणि नेपालज्यूका साथ भक्तपुर राजदरबारको स्थलगत अध्ययन अनुसन्धान गर्न जाँदा पहिले नै त्यस पेटीमा लम्पसार अवस्थामा राखिएको सो शिलापत्रमाथि त्यसरी अन्य कलाकृति खप्ट्याएर राखिएको थिएन; अभिलेख कुँदिएको पाटो उध्वाभिमुख अवस्थामा थियो; त्यताबाट ओहर दोहर गर्दा अभिलेखमाथि कुल्चिई अक्षरहरू नष्ट हुन सक्ने हुँदा त्यसको सुरक्षार्थ हामीले सो अभिलेख कुँदिएको पाटोलाई तल पर्ने गरी पल्टाएर राखिदिएका थियौं, अहिले पनि उस्तै अवस्थामा छ ।

४. अहिलेको नेवार लोकजीवनमा लोकप्रीय 'खप' शब्द उहिले अनेककालका लोकजीवनमा अनेक नामले व्यवहृत हुँदै आएको कुरा यस विषयका आभिलेखिक प्रमाणहरूका आधारमा जानिन्छ । त्यस्तै अहिलेको मूल नगरबस्ती (उत्तरमा खासाङखुसुड र दक्षिणमा हनुमन्ते खोलाको बीचमा, अष्टमातृकापीठ, अष्टद्वारभित्र अवस्थित तात्कालिक गढरूपको मूलबस्ती) भित्र लिच्छविकालमा खूपुड, माखोपुड, माखोदुलु आदि अनेक नामका बस्तीहरू थिए र समग्रमा पुरै बस्ती (भक्तपुर भेक) 'खोपुड' नामले प्रसिद्ध रहेको जानिन्छ । यताबाट 'खूपुड' खोपुडभित्रकै एक ग्रामबस्ती थियो औ यो खोपुडको मध्यभागमा बसेको बस्ती थियो भन्ने कुरा थाहा पाइन्छ ।

डा. पुरूषोत्तमलोचन श्रेष्ठ- 'भक्तपुर नगरको नामाकरण' पासुका, वर्ष १, अङ्क १०, आषाढ २०५४ वि.सं., प. ४-५

५. खूपुडसगै रहेको पूर्वपट्टिको बस्ती 'माखोपुड' (अहिलेको गोलमढी टोल परिसर) थियो । खोपुडग्रामभित्रका अन्य बस्तीहरूको तुलनामा यो बस्ती निकै समृद्धरूपको थियो । भरखरै मात्र फेला परेको सुकुलढोका टोलको उत्तरप्राचीन कालको अभिलेखका आधारमा वृजिकहरूको बसोबास खूपुड तथा माखोपुडमा पनि थियो भन्ने संकेत मिल्छ । मध्यकालमा टोल बस्ती लोकप्रीय रहयो । यसो हुँदा यहाँ तुलाछैं, गोलमण्डे, सुगलढाखा, त्रिप्रकव छैं आदि अनेक टोलबस्तीहरू देखा परे ।

जीवन आदिका केही महत्वपूर्ण पक्षको भ्रलक यस शिलापत्रबाट दृष्टिगत हुन्छ ।^१

टौमढीटोल भैरव मन्दिरभित्रको लिच्छविकालीन ढुङ्गे जलपात्र (चित्र संख्या २ क)

भक्तपुर टौमढी टोलको प्रसिद्ध भैरवमन्दिरको दक्षिणपट्टि इनारसहितको चोक छ । सोही चोकको उत्तर-पश्चिम कुनामा एउटा ठूलो आकारको जलपात्र (पानी राख्ने भाँडो) अलपत्र अवस्थामा रहेको देख्न सकिन्छ । त्यस जलपात्रको माथिल्लो घेरामा ३ पंक्तिको (लिपि-पूर्वलिच्छवि)

अभिलेख (संवत् ८८ को नरेन्द्रदेवको पालाको) कुँदिएको छ ।^७ सो अभिलेखको मूलपाठ (ठम्याउन सकिने जति)^८ यस्तो छ:-

१. ॐ संवत् ८८ पौष शुक्ल (तीयायाम्)^९ उमा चतस्य^{१०}ल-
२. लितमहेश्वराय आ--- स्वपुण्यप्राप्तये^{११} ता-
३. म्रकलशं दत्तम् ॥ (इल-न्द-वे-भू)^{१२}
सम्बत् ८८ (वि.सं. ७२१) को यस अभिलेखमा वर्णित मुख्य देवदेवी उमा+महेश्वर (ललितमहेश्वर) हुन् ।^{१३}

६. त्यस्तै 'खुपुड' नेपाल भाषाको शब्द हो भन्ने मत इतिहासकार हरिराम जोशीज्यूहरूको रहेको छ । यताबाट पनि लिच्छविकालको राजभाषा संस्कृत रहेतापनि तात्कालिक स्थानीय लोकजीवनमा नेपाल भाषा प्रचलित थियो भन्ने कुरा थाहा हुन्छ । स्व. वज्राचार्यज्यूले चाहिँ खोपुड वा खुपुडलाई किराँत परिवारको भाषा भनेका छन् ।

क. हरिराम जोशी: नेपालको प्राचीन अभिलेख, काठमाडौँ, ने.रा.प्र.प्र., वि.सं २०३०, पृ. २३५-२३६

ख. वज्राचार्य: पूर्वोक्त (वि.सं. २०३०), पृ. २५१

७. योगेशराज 'तवमधि भैरवमन्दिरभित्रको लिच्छविकालीन अभिलेख' पासूका, वर्ष ३, अङ्क ६, फागुन १, ०५६, पृ. ८-९ मा चित्रसहित यस अभिलेखको मूलपाठ (व्याख्या) प्रकाशित छ ।

८. यस कार्यमा श्री श्यामसुन्दर राजवंशीज्यूले सहयोग गर्नु भएकोमा उहाँप्रति आभारी छु ।

९. योगेशराजको पाठ

१०. योगेशराजको पाठ- रूमाचोशात

११. योगेशराजको पाठ- स्वपुण्याप्राप्तये

१२. योगेशराजको पाठ

१३. यस ढुङ्गे जलपात्र रहेको प्रांगणमा पूर्वपट्टि (इनारसँगै) उमा-महेश्वरको एक प्राचीन प्रस्तर मूर्ति छ (चित्र संख्या ४) यस मूर्तिमा उमा र महेश्वर दुवैका अनुहार भाग नराम्रोसित चोइटिएको छ; घुँडाका भाग पनि त्यसरी नै चोइटिएमा छन् । घामपानीले खिइसकेको यस मूर्तिमा उमा-महेश्वरका अन्य प्राचीन मूर्तिहरूमा भैँ शिव+पावती+नन्दीमात्र देखापर्छन् । यसरी यस मूर्तिमा देखा पर्ने प्राचीन शैली, बनावट र लक्षण आदिका आधारमा विक्रमको छैटौँ र सातौँ शताब्दी बीचको समयतिरको यो मूर्ति हो भन्ने बुझिन्छ । यस कुराको प्रकारान्तर पुष्टि यस अभिलेखमा उल्लेखित उमा+ललितमहेश्वरबाट पनि हुन्छ । अभिलेखमा वर्णित उमा-महेश्वरले यसै मूर्तिलाई स्मरण गराउँछ, औँ अभिलेखको समयभन्दा पूर्व नै त्यस क्षेत्रमा यो मूर्ति स्थापना भइसकेको दृष्टिगोचर हुन्छ । यताबाट भक्तपुरमा हालसम्मन् प्राप्त उमा-महेश्वरका मूर्तिहरूमध्ये यो नै पहिलो प्राचीनतम् मूर्ति हो भन्न सकिन्छ ।

लिच्छविकालमा स्वतन्त्ररूपले चलेका अनेक शैव सम्प्रदायहरूमध्ये एक महेश्वर सम्प्रदाय नरेन्द्रदेवको पालामा विशेष लोकप्रीय अवस्थामा भक्तपुरमापनि प्रचलित रहेको भ्रभ्रल्लको यस अभिलेखले पनि दिएको छ । टौमढीटोलको भैरवमन्दिरक्षेत्र लिच्छविकालदेखि नै तान्त्रिक स्वरूपका शैव-सम्प्रदायीहरूको प्रसिद्ध धार्मिक स्थलको रूपमा रहेको; पंचतत्त्वका प्रतिपादकका रूपमा मात्र नभएर 'ललितेशाय सर्वज्ञ त्रिगुणात्मक' वा त्रिपुरसुन्दरी देवी सहितका शिव ललितमहेश्वर रूपमा उपास्य हुँदै आएको कुरा पनि यसै परिप्रेक्षामा विदित हुन्छ । अहिले पनि भैरवनाथको तीन विशेष रूपमा पूजा चलाइन्छ; त्रिपुरसुन्दरी महाविद्या सदृश । भैरवनाथ वा ललितमहेश्वर र यिनका शक्ति त्रिपुरसुन्दरी यस नगरका उच्चतम् देवदेवी हुन्, यसो हुँदा पनि ती नगरको मध्यभागमा स्थापित रहेको जानिन्छ ।

तात्कालिक कुनै एक दाताले यी देवदेवी कहाँ ताम्रकलश^{१४} चढाएका थिए र सोही सन्दर्भमा यो अभिलेख राख्न लगाएको ज्ञात हुन्छ ।

भवाट्ट हेर्दा खण्डित भैं लाग्ने यस जलपात्रको मुख (शीर्षभागको अग्र-घेरा) अर्धगोलाकार छ । यसतै शैलीका केही ढुङ्गे पात्रहरू अन्यत्र स्थानमा पनि देखापर्छन् ।^{१५} खौमाटोल नारायण मन्दिर निरको ढुङ्गेपात्र तथा भक्तपुर राजदरवार जह्रचोकको जलद्रोणीको पार्श्वभागको माथि देखापर्ने ढुङ्गे पात्र उदाहरणका रूपमा छन् ।^{१६} खासगरी जितामित्र मल्लले बनाउन लाएको जह्रचोकको त्यस जलद्रोणीको ढुङ्गे जलपात्र अवलोकन गरेपछि निम्न कुरा थाहा पाइन्छ -

जलद्रोणी बनाउँदा त्यसमा (जम्मा हुने) पानी पठाउन सजिलो होस् भन्नाका लागि जलद्रोणीको पार्श्व भागमा माथिपट्टि एउटा जलपात्र पनि रहन्छ, भ्रूण्डै पीँधसम्म छुने गरी बनाइएको यसको अर्धगोलाकार मुख वा घेरा जलद्रोणीमा जम्मा हुन पुग्ने निकासको मुख वा

प्यालसित जोडिएको हुन्छ । यसरी बनाइएको जलपात्रमा पानी भवारै खन्याए तापनि जलपात्रमा जम्मा हुनु नपाउँदै जलद्रोणीमा भरेर जम्मा भइहाल्छ ।

यसप्रकार माथि उल्लेख गरिएका सन्दर्भ, उदाहरण-प्रमाणका आधारमा निम्नलिखित कुरा थाहा पाउन सकिन्छ- टौमढीटोलको भैरवमन्दिर क्षेत्रमा एउटा लिच्छविकालीन ढुङ्गे जलद्रोणी थियो; अहिले विच्छन्न अवस्थामा देखापर्ने यो ढुङ्गे जलपात्र सोही जलद्रोणीमा पानी पठाउने प्रयोजनका लागि बनाइएको जलद्रोणीकै एक अत्यावश्यक भाग थियो ।^{१७}

यसप्रकार ऐतिहासिक पुरातात्विक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण देखिन आएको टौमढीटोलको यो ढुङ्गे जलपात्रले कुनै बेला पवित्र जलको भार वहन गर्ने धार्मिक महत्त्व बोकेको थियो भने अहिलेको पुस्तासम्मन आइपुग्दा धेरै वर्षसम्मन् फोहर फ्याँक्ने सागलको 'गू' र 'सू' को दलदलमा दबिएर, कुल्चदै, थिचिएर विलुप्त हुँदै, फोहर जम्मा गरी राख्ने 'कन्टेनर' को रूपमा प्रयुक्त हुँदै^{१८} फोहर वा अपवित्र वस्तु बोकिदै आफ्नो

१४. ताम्रधातुलाई शिव-सदृश मानी वा उनको एउटा प्रिय वस्तु यसलाई पनि सम्झी यो धातु वा यसबाट बनेका अनेक कलाकृतिहरू चढाई पूजा गर्ने चलन लिच्छविकालमै प्रचलित भइसकेको थियो भन्ने कुरा यताबाट पनि थाहा पाइन्छ ।
१५. यसतै शैली वा आकार प्रकारको, खसो खालको एउटा ठूलो ढुङ्गे पात्र कुम्भेश्वर महादेव मन्दिर स्थानभित्र पनि देखापर्छ ।
१६. टौमढी टोल खौमा टोलका ढुङ्गे पात्रहरू आकार प्रकारले उत्रै देखापर्छन्, खौमाटोलको पात्रमा पनि खसोपन (पात्र बनाउने क्रममा ढुङ्गा ताइदा देखिएको खसोपन; यसतै खसोपन-विशेषता चाँगुनारायण स्थान भित्रको ढुङ्गे हात्तीमा पनि देखिन्छ । उसतै छ । तर यो केही लाम्चो परेको छ । शैलीगत विशेषताका आधारमा यो मध्यकालको पूर्वाद्धितर बनेको अनुमान हुन्छ । टौमढी टोल र खौमा टोलको ढुङ्गे पात्रका तुलनामा जह्र चोकको जलद्रोणीको पात्र सानो आकारको छ । ढुङ्गे जलपात्र जलद्रोणीकै एक भागको रूपमा देखापर्छ, जलद्रोणीमा पानीको स्थानीय श्रोत इनार, ढुङ्गेधारा आदि) को अतिरिक्त वर्षातको पानी समेत जुटाउन यो जलपात्र त्यसरी ठूलो आकारमा बनेको देखिन्छ ।
मौलिक विचार साभार: योगेशराज
१७. यस आधारमा पनि प्राचीन वास्तु रचना शैलीको परम्परागत प्रभाव वा अनुकरण परवर्तीकालमा पछिसम्मन पनि चलिरेहेको थियो भन्ने कुरा थाहा पाइन्छ । जह्रचोकको मल्लकालीन जलद्रोणी+जलपात्र उदाहरणका रूपमा देखापर्छन् । लिच्छविकालका अभिलेखहरूमा 'पाषाणद्रोणी', 'शैलद्रोणी' नामका ढुङ्गे जलद्रोणीहरू उल्लेख हुन आएको सन्दर्भमा पनि जलद्रोणी बनाउनु पर्दा ढुङ्गाकै बनाउने चलन पछिसम्मन चलिरेहेको थियो । उपत्यकाका यत्रतत्र देखापर्ने मल्लकालीन जलद्रोणीहरू उदाहरण स्वरूप छन् ।
१८. भैरवनाथ मन्दिर परिसरका स्थानीय बासिन्दाहरूका अनुसार यो जलपात्र अहिले रहेको स्थानभन्दा केही उत्तरतर्फ सागलमा रहेको थियो । यसरी त्यस स्थानमा फ्याँकिन पुगेका यो जलपात्रमा फोहर थुप्रै धेरै वर्षसम्मन त्यसै दबिएर रहेको देखिन्छ । शायद यसैकारण योगेशराजले पनि 'रासलाई खोज्दै लामो परिश्रमपछि फेला पारेका' हुन् ।

आदि-स्थानबाट विस्थापित हुँदै यस स्थानमा आइपुगेको छ ।^{१९}

सुकुलढोकाको उत्तरलिच्छविकालीन खण्डित शिलापत्र^{२०} (चित्र संख्या ३)

भक्तपुर शहरको मध्यभागमा अवस्थित प्रसिद्ध टोल सुकुलढोकाको दक्षिण-उत्तर केही तेर्सो परेको बजारको मूलसडकको पश्चिम किनारामा पूर्वाभिमुख एउटा तीनतले घर छ । त्यस घरको भुईतलामा पसल पनि थापिएको छ । सो पसलमा पुग्नको निमित्त तीन तहको पेटी बनेको छ । त्यस पेटीको माथिल्लो तहको घेरामा खण्डित अवस्थाको यो शिलापत्र पाइला टेक्ने खुड्किलाको रूपमा छापिएको छ । शिलापत्र खण्डित हुँदा त्यसमा कुँदिएको अभिलेख पनि खण्डित हुन पुगेको छ ।^{२१} मूलपाठ यसप्रकार छ—

१. श्रीमहावृजिकरथ्या निवासीसत.....
 २. न्तायदेहिनम् माता पितृ पुरोगा (मिन्).....
 ३. पातुरं धिवकोयतः ॥ द्विजानृप.....
 ४. त्यधिगते सम्बत्सर शतद्वये (बैशाख).....
 ५. न्त (?) तगस्य कृतादोप शैलद्रोणी
 ६. शत त्रयम् ॥ श्रीपश्चिमाधिकर (ण).....
- यो अभिलेख खण्डित भएतापनि उत्तरलिच्छविकालीन भक्तपुर वा उपत्यकाको इतिहासबारे केही महत्त्वपूर्ण कुरा

जान्न उपयोगी छ । यस अभिलेखको सम्बन्ध शैलद्रोणी^{२२} (ढुङ्गे जलद्रोणी) सित छ । सम्बत् २०० (वि. सं. ८३३ बैशाख) मा ढुङ्गे जलद्रोणी बनाई त्यसको हेरचाह 'श्रीपश्चिमाधिकरण' (देवमन्दिरहरूको हेरचाह, धार्मिक विषयका कुराहरू हेर्ने, राजदरबारको पश्चिम भागमा रहेको लिच्छविकालीन सरकारी कार्यालय) ले गर्ने आदि कुराको व्यवस्था गरी सोही शैलद्रोणीमा यो शिलापत्र राख्न लगाएको बुझिन्छ ।

'वृजिकरथ्या' (वृजिकहरूद्वारा निर्मित सडकसहितको देवस्थलमा बस्ने) शब्दको पहिलो उल्लेख देउपाटन कसाई टोलको नरेन्द्रदेवको शिलालेखमा परेको छ ।^{२३} अनि यो चाहिँ (शिलालेख प्रमाणका आधारमा) दोश्रो महत्त्वपूर्ण शिलापत्रको रूपमा अहिले देखापरेको छ । विचारणीय कुरा के छ भने नरेन्द्रदेवको शिलापत्रमा वृजिकरथ्याको अधिलिखर कुनै विशेषण लागेको छैन, तर यस शिलापत्रमा राजकीय सम्बन्धलाई समेत दर्शाउने (श्री) 'महा' विशेषण पनि परेको छ । यसरी यस्तो विशेषण परेको यो पहिलो शिलापत्रको रूपमा देखिन आएको छ ।

यसरी तात्कालिक समयमा शैलद्रोणीको शोभा आभिलेखिक दृष्टिकोणबाट समेत दर्शाइरहेको, धार्मिक, सामाजिक, प्रशासनिक आदि केही महत्त्वपूर्ण कुरा बुझ्न उपयोगी यो शिलापत्र कालक्रमले कुनै कारणवश खण्डित

१९. यसरी ठाउँ कूठाउँ सडै, लड्दै पड्दै अहिले यो जलपात्र यस स्थानमा आइपुगे तापनि मूलस्थान परिसरभित्रै (आफ्नो आदि स्थानबाट विचलित भए तापनि) रहेको विदित हुन्छ । किनकी यो यति गन्हुङ्गा छ कि यसलाई उचालेर अन्त सार्न धेरै मानिस चाहिन्छ । त्यसतै केही अक्षरहरू पढ्नै नसकिने गरी पुरै नष्ट भइसकेका छन् भने केही बाँचै नसकिने वा ठम्याउन नसकिने भइसकेका छन् ।
२०. यसको चित्र, मूलपाठ सहितको व्याख्या 'पासुका' को अतिरिक्ताङ्क, चैत्र १, ०५६ मा पहिलोपल्ट र यसैको पुनर्मुद्रण एवं संशोधन (व्याख्या भाग) 'पासुका' वर्ष ४, अङ्क ८, बैशाख १, ०५७, पृ. ३, ४ र १५ मा प्रकाशित गरेको छ ।
२१. 'कुल्चिका पत्रहरू' खोज्दै जाने क्रममा यो शिलापत्र फेलापरेको हो । खण्डित अवस्थाको यस शिलापत्रको अर्को अवशिष्ट भाग कहाँ छ त्यो पत्तो लगाउने काम चलिरहेकै छ । यो खण्डित शिलापत्र फेलापरेको स्थान त्रिपुरविद्यापीठ— आगम क्षेत्र (सुकुल ढोका) मा पर्छ । सो क्षेत्रका श्री सुरेन्द्रवीर कर्माचार्य (तलेजुका पुजारी) का अनुसार भण्डै ५० वर्ष अघि उहाँका पिता स्व. श्री रत्नवीर कर्माचार्यले पेटीसहितको सो घर बनाउनु भएको थियो । सोही क्रममा नजिकै कतै मिल्किका ढुङ्गामध्ये यो पनि त्यस पेटीमा छापिन पुगेको देखिन्छ ।
२२. यस शब्दको पहिलो उल्लेख पनि (ढुङ्गे जलद्रोणीका लागि) यसै शिलापत्रमा परेको छ ।
२३. गौतमवज्र वज्राचार्य 'वृजिकरथ्या' पूर्णिमा, ६ पूर्णाङ्क, वि.सं. २०२२, पु. ११-१२

भई अन्य सामान्य ढुङ्गा सरह निर्माण सामग्रीको रूपमा त्यस पेट्टीमा छापिन पुगी प्रत्येक दिन असंख्य पाइतलाहरूले यसमाथि कुल्चंदै गरेका छन् ।

भैरवस्थानको निर्भयदेवको पालाको शिलापत्र

वि.सं. २०१८ सालमा संशोधन-मण्डलद्वारा पहिलोपल्ट प्रकाशित यो शिलापत्र त्यसैबेला कुन हालतमा थियो भन्ने कुरा निम्नलिखित विवरणबाट स्पष्टरूपले थाहा पाइन्छ^{२४}-

“भक्तपुर तौमढिटोलमा भैरवको प्रसिद्ध मन्दिर छ । सो भैरवमन्दिरनै भजन गर्ने चोकमा एउटा इनार छ । त्यस इनारबाट पानी भिक्दा टेक्ने ढुङ्गा बनाइराखेको एउटा कुनै देवताको पादपीठ छ । त्यस पादपीठमा यो अभिलेख कुँदिएको छ । यसको अभिलेख कुँदिएको भाग २२ अङ्गुल लम्बा ५ अङ्गुल चौडा छ । यो अभिलेखको छेउको केही भाग खण्डित छ ।”

सो अभिलेखको मूलपाठ यस्तो छ^{२५}-

१. ॐ श्रेयोस्तु ॥ सम्वत् अ. थ. ह. (१००+२०+५)
चैत्रशुक्लत्रयोदस्यां...
 २. महाराजाधिराज श्रीनिर्भयदेवविजयराज्ये ॥ श्रीख्वपु...
 ३. शिवग्वलोत्तर धेनक वास्तव्य जयचतुपाकन
श्रियाधरदवकपरक...
 ४. देवस्थानार्थ द्वादस मानि धानि प्रजातयति ।
तिलिकमराण...
- पूर्वमध्यकालीक भक्तपुर वा उपत्यका वा मध्यकालीन

नेपालको इतिहासको राजनैतिक, प्रसाशनिक, धार्मिक एवं भाषिक आदि केही महत्त्वकुरा प्रामाणिक रूपले व्याख्या गर्नसकिने एक भरपदो ऐतिहासिक सामग्रीको रूपमा यो पनि प्रयुक्त हुँदै आएको छ । इतिहासकार वज्राचार्यले यस अभिलेखको व्याख्या निम्न रूपमा गरेका छन्^{२६}-

“ने. सं. १२५ (वि.सं. १०६२) को यस अभिलेखबाट यसबेला निर्भयदेवले ‘महाराजाधिराज’ को रूपमा एकलै शासन गरिरहेका थिए भन्ने प्रमाणित हुन्छ ।... यो अभिलेख पाइएको ठाउँमा केही देवमूर्तिका... साथै लिच्छविकालको ढुङ्गाको ठूलो पात्रविशेष पनि रहेको छ । यसबाट यो ठाउँ लिच्छविकालदेखि नै विशेष देवस्थलको रूपमा रहेको थियो भन्ने संकेत पाइन्छ । पछि यहाँ भैरव स्थापना भएपछि यो स्थल भैरवस्थानको रूपमा अझ प्रसिद्ध हुन पुगेको देखिन्छ ।...

... ‘खोपूड’ को अपभ्रंश भई ‘ख्वप’ हुन पुगेको हो । ... ‘मानि’ यो शब्द लिच्छविकालका अभिलेखमा देखिएको अनाजको नापोलाई बुझाउने प्रसिद्ध शब्द ‘मानिका’ नै हो भन्ने देखिन्छ । ...”

त्यसतै इतिहासकार हरिराम जोशीले यसको भाषिक महत्त्वका बारेमा यसरी व्याख्या गरेका छन्-^{२७}

“उत्तर प्राचीनकालका संस्कृत भाषाका शिलाभिलेखहरूमा हिजो आज नेपाल भाषा भनिने तत्कालीन जनभाषाका हारागुड, गुँ, जरें, सिं, हाहमु, कुहमु जस्ता शब्दहरूको प्रचुर मात्रामा प्रयोग पाइएबाट तत् समय

२४. रामजी तेवारी र साथीहरू (सं), - अभिलेख-संग्रह, दोश्रो भाग, काठमाडौं, संशोधन-मण्डल, वि. सं. २०१८, पृ. ९ ।
२५. क. सोही, पृ. ९
ख. डि. आर. रेग्मी- मेडिभल नेपाल, तेश्रो भाग, कलकत्ता, फर्मा के.एल. मुखोपाध्याय, ई.सं. १९६६, पृ. २-३
ग. हरिराम जोशी- ‘नेपाल भाषाको प्राचीनता’ हेमा-ज्वाला, काठमाडौं, वि. सं. २०२८, पृ. १२
घ. धनवज्र वज्राचार्य- ‘मध्यकालका शुरूका केही अभिलेख’ कन्ट्रिब्युसन्स टू नेपालिज स्टडिज, सि. एन. ए. एस जर्नल, भोलम भि, नं १, डिसेम्बर १९७७ इ., पृ. १११
२६. क. पूर्वोक्त जोशी (वि. सं. २०२८), पृ. १०-१२
ख. ‘मध्यकालीन अभिलेख’ प्राचीन नेपाल, संख्या ५३-५६, वि.सं. २०३६, पृ. ९-१०
२७. मूलस्थानबाट विचलित भई चोक, पेट्टी, खुङ्किला आदि यस्तै कुल्चने ठाउँमा छापिन पुगेका शिलापत्रहरू खोजि गर्दै जाने क्रममा यो त्यस हालतमा फेला परेको हो ।

संस्कृत भाषा अन्य लौकिक भाषाहरूको पनि समाजमा प्रचलित थियो भन्ने कुराका अनुमान गर्ने यथेष्ट आधार भेटिन्छ । ... यसै तथ्यको परिप्रेक्ष्यमा प्रस्तुत अभिलेखलाई लिन सकिन्छ । यस अभिलेखमा नेपाल भाषाको प्रयोग पाइएबाट अहिलेसम्म प्राप्त नेपालभाषाका अभिलेखहरूमा यो अभिलेख नै सर्वप्राचीन भएको कुरा जानिन्छ ।”

तर अपशोचको कुरो छ, तात्कालिक केही महत्त्वपूर्ण कुरा बुझ्न उपयोगी उक्त शिलापत्र (इतिहासकार एवं अन्वेषकहरूले निर्देश गरेको स्थानमा) धेरै वर्षसम्मन् अनगिन्ति पाइलाहरूले पानी लिन यसमाथि टेक्दै कुल्चै गर्दा यसमा लेखिएका अक्षरहरू अब शायद खिइसकेका होलान् । यहाँ 'होलान्' लेख्नु पर्नाका कारण यो छ कि सो शिलापत्र अहिले त्यस स्थानबाट पनि विचलित भई विलुप्त हुन पुगेका छन्; सो स्थान वरपर पनि कहीं कतै फेला पार्न सकिएन । तर आश्चर्यको कुरो चाहिँ केँ देखियो भने सो शिलापत्रको स्थान त्यहाँ अर्कै शिलापत्रले लिन पुगिसकेको रहेछ । (चित्र संख्या ४); जुन शिलापत्रमाथि आजभोलि त्यस इनारमा पानी लिनेहरूले कुल्चने गरेका छन् । शायद यसैकारण पहिलेको भन्दा पनि ठूलो यस शिलापत्रमा कुँदिएका सबै कुराहरू पनि सदाका लागि मेटिइसकेका छन् ।

भक्तपुर राजदरबार स्थित जगन्नाथमन्दिरको पेटीमा छापिन पुगेको अभयमल्लको पालाको (अहिलेसम्मन् प्रकाशमा नआएको) शिलापत्र (चित्र संख्या ५)

भक्तपुर राजदरबारको पश्चिमपट्टि सेतो रङ्गले पोतेको प्रवेशद्वारबाट भित्र पस्ने वित्तिकै दायपट्टि चारधामका मन्दिरमध्ये जगन्नाथ मन्दिर र रामेश्वर मन्दिर हाग्नो सामुन्ने देखापर्न आउँछ । पूर्वाभिमुख, एक तले (जस्ताको छानाले छाएको, सेतो रङ्गले पोतेको) जगन्नाथ मन्दिरको पेटी तला चाहिँ तीन तहको छ, त्यसमध्ये तल्लो तहको पेटीको आग्नेय भागमा यो शिलापत्र जीर्णोद्धारको क्रममा, कालक्रमको परिवन्दले गर्दा अहिले सबैले टेक्न वा कुल्चन हुने ढुङ्गाको रूपमा^{२६} त्यसरी छापिन पुगेको छ । यस ढुङ्गामा उत्कीर्ण अभिलेख (लिपि-प्रारम्भिक नेपाल भाषा+प्रभाव> उत्तर लिच्छवि;-केही) का आरम्भका अक्षरहरू ठाउँ ठाउँमा फुटेका, खिइसकेका र बीचको पाप्रो उष्किएका कारण त्यस भागमा उत्कीर्ण भण्डै तीन अक्षरको कुनै एक शब्द पनि नष्ट हुन पुगेको छ । अभिलेख पढी ठम्याउन सकिने जति यहाँ दिइएको छ^{२७}-

१. (श्रेयोऽस्तु ?) म पञ्चम्यां मुनि वेदाग्निवत्सरे ।
(३००+४+७)

२. (विष्णोः ?) श्रीमन्नेपालस्य...संस्कृताइमाः ॥

अभिलेख राख्दा वा कुनै ग्रन्थ लेख्दा (वा कुनै महत्त्वपूर्ण कार्यका अवसरमा) त्यसबखत राज्य गरिरहेका राजाको नाम पनि अनिवार्य रूपमा भने भैँ (जस्तै- राजप्रशस्ति+राजाको नाम+...देवस्य विजयराज्ये”) उल्लेख गर्ने लोकप्रीय चलन-प्रवाहको एउटा अपवाद-उदाहरणको रूपमा यो अभिलेख पनि देखापर्छ । त्यसतै संवत्लाई अङ्कमा

२८. यस कार्यमा श्री श्यामसुन्दर राजवंशी र योगेशले सहयोग गर्नु भएको थियो ।

२९. प्रामाणिक जानकारीका निमित्त हेर्नुहोस-

१. धनवज्र वज्राचार्य, कमल प्रकाश मल्ल: दि गोपाल राजवशावली, काठमाडौं, नेपाल रिसर्च सेन्टर पब्लिकेसन्स, ई. सं. १९८५, २६, ३३, ३४, ३५, ३६, र ३८ पत्र ।

२. लुसियानो पेटेक- मेडिभल हिस्ट्री अफ नेपाल, रोमा, ई. सं. १९५८, पृ. ८५-९० ।

३. हरिराम जोशी- मेडिभल कोलोफोन्स, ललितपुर, जोशी रिसर्च इन्स्टिच्यूट, ई.सं. १९९१, पृ. १४७-१६५ ।

४. जोशी- 'मध्यकालीन अभिलेख', पूर्वोक्त, पृ. २६-२८ ।

५. ज्ञानमणि नेपाल- नेपालको पूर्वमध्यकालको इतिहास, कीर्तिपुर, नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, वि.सं २०५४, पृ. ११५-१२२ ।

६. तथा यस विषयका प्रकाशित अन्य विविध श्रोत-सामग्रीहरू ।

नभएर अक्षराङ्कमा पनि उल्लेख गर्ने चलन पूर्व मध्यकालको शुरूका केही शताब्दीसम्मन् विशेषरूपले चलेको थियो भन्ने कुराको उदाहरण यस अभिलेखको अक्षराङ्क-संवत्ले पनि प्रस्तुत गरेको छ ।

यो अभिलेख अभय मल्ल (ने. सं. ३३६-३७५) को पालाको हो । यिनको लामो राज्यकाल आन्तरिक कलह, बाह्य आक्रमण तथा प्राकृतिक विपत्ति (भूकम्प, अनिकाल, महामारी) आदिले भयङ्कर रूपमा (बारम्बार) आक्रान्त हुन पुगेको थियो; धनजनको ठूलो विनाश भएको थियो; अनेक देवल घरहरू सखाप भए र अन्तमा ने. सं. ३७५ (आषाढ शुक्ल तृतीया, सोमबार) मा गएको भयङ्कर विनाशकारी भूकम्पमा परेर तीन भागमा एक भाग प्रजासहित स्वयं उनको पनि मृत्यु भएको थियो । तात्कालिक ऐतिहासिक सामग्रीका आधारमा उक्त कुराहरू ज्ञात हुन्छ ।^{३०}

यस ढुङ्गा वा पत्रको दोश्रो पत्तिको बीचका तीन (?) अक्षर कुँदिएको पात्रो चोइटिइसकेको हुँदा अभिलेखमा बाँचन खोजिएका कुराहरू बुझ्न गाह्रो परेको छ । तथापि अभय मल्लको तात्कालिक अशान्त राज्यकालका अति अप्रीय विनाशकारी घटनाहरू तर्फ दृष्टिगत गरी यस अभिलेखका पढ्न सकिने जति अक्षरहरू बाँच्दा पूर्वकालमै

स्थापित कुनै वास्तु-कृति (जलद्रोणी ? वा मूर्तिसहितको मन्दिर ?) भत्के विप्रेको हुँदा (भूकम्पका कारण ?) त्यसको पुनः संस्कार वा जीर्णोद्धार गरी सोही अवसरमा यो ढुङ्गे शिलापत्र राख्न लगाएको अनुमान हुन्छ ।^{३१}

सिद्धपोखरीको अनर्घमल्ल देवको पालाको शिलापत्र (चित्र संख्या ६)

भक्तपुरको मूलनगरबस्ती बाहिर पश्चिमपट्टि चारै दिशामा पाटी सहितको प्रवेशद्वार भएको भव्य एवं विशाल रूपको पोखरी सिद्धपोखरी हो । यस पोखरीको पूर्वी घाटमा केही देवमूर्तिहरू, चैत्य तथा लस्करै स्थापित तीन शिवलिङ्गहरू सहित बसाहा पनि देखापर्छन् । शिवलिङ्गतर्फ सम्मुख (पूर्वाभिमुख) सो बसाहाको पार्श्व पट्टि लाम्चो परेको एउटा ढुङ्गे पत्र उर्ध्वभिमुख छ । यस घाटमा अन्य सामान्य ढुङ्गा सरह छापिन पुगेको त्यस ढुङ्गे पत्रमा यस्तो अभिलेख (प्रचलित नेपाल लिपि) कुँदिएको छ—

१. (श्रेयोस्तु) सम्वत् ३६४^{३२} व्वैशाखशुदि ४ राजाधेराजप्रमेश्वरे
२. अणर्घमालदेवय विजयराजे ताडाराग क्षेत्रकृते अहिलेको सिद्धपोखरी क्षेत्र लिच्छविकालदेखि नै धार्मिक स्थलको रूपमा रहँदै आएको दृष्टिगोचर हुन्छ ।^{३३}

३०. यो ढुङ्गेपत्र पनि आफ्नो मूलस्थानबाट कारणवश (भूकम्प, जीर्णोद्धार आदि) इतिहासको कालक्रममा यत्रतत्र विचलित हुन पुगे तापनि मूलस्थानपरिसर (भक्तपुर राजदरवार) बाट चाहिँ अन्यत्र स्थानान्तरित भइसकेको छैन भन्ने कुराको आभास हुन्छ ।

३१. योगेशराजद्वारा पासूका, वर्ष ३ अंक ४ (पौष, ०५५) को पृष्ठ ५ मा पहिलोपल्ट यो अभिलेख छापिएको छ । यहाँ प्रस्तुत पाठ मूलबाटै पढी दिइएको छ । यस कार्यमा पनि श्री योगेशराज र श्यामसुन्दर राजवंशीज्यूले सहयोग गर्नुभएको थियो ।

३२. यहाँ कुँदिएको '४' अङ्कको तलतिरको भाग केही अस्पष्ट (कालक्रमले घामपानी+अनगिन्ति पाइलाहरूले कुल्चिएर खिडिएका हुँदा) देखिन्छ । तर यो अङ्क '४' नै हो भन्ने कुराको प्रामाणिक पुष्टि यसै पत्तिको 'व्वैशाख शुदि पछिको '४' अङ्कबाट पनि मिल्छ । स्पष्ट रूपले देखिने वा पढ्न सकिने तिथिको यो अङ्क र संवत्को अङ्कको माथिल्लो भाग दुरुस्त मिल्छ । यताबाट यहाँ दिइएको संवत् '३६४' नै हो भन्ने कुरामा सन्देह छैन ।

३३. हिरण्वाक्ष नाम गरेका विशाल दैत्यले पृथ्वीमातालाई समुद्रमा लिएर गएपछि सारा संसारमा जुन त्राही मच्चियो, त्यसबाट मुक्त गरी दैत्यलाई मान् भगवान विष्णुले वराह अवतार लिएको पौराणिक कथा प्रचलित छ । सोही कथा अनुरूपको वराहको एउटा प्राचीन प्रस्तर मूर्ति (मथुरा कुषाणकालीन) सिद्धपोखरीको पूर्वीघाटमा छ । यस मूर्तिमा देखा पर्ने प्राचीन लक्षण, शैली आदिका आधारमा हालसम्मन् प्राप्त वराहका प्राचीन मूर्तिहरूमध्ये यो नै नेपालको सर्वप्राचीन वरामूर्तिको रूपमा (इसवीको चौथो शताब्दीको अन्तिम चरणतिरको) देखापर्ने आएको छ । यसरी यस पोखरीमा सो प्राचीन मूर्ति रहेको आधारमा यो क्षेत्र प्राचीनकालमा विशेषगरी वैष्णव सम्प्रदाय- प्रभावित धार्मिक स्थलको रूपमा रहेको विदित हुन्छ ।

डा. पुरूषोत्तम लोचन श्रेष्ठ— सिद्धपोखरी एक ऐतिहासिक विश्लेषण, भक्तपुर, भक्तपुर नगरपालिका, वि.सं २०५६, पृ. १५-१६ ।

मध्यकालको पूर्वाद्धमा आइपुग्दा यसै स्थलमा तात्कालिक युवराज महेन्द्रदेव (इन्द्रदेव)^{३४} ले यो ठूलो पोखरी खनाए; पोखरी तयार भएपछि त्यसको नाम 'महेन्द्रसर' (महेन्द्र सरोवर) राखे; ने. सं. २३९ (वि.सं. ११७६) बैशाख शुक्ल पूर्णिमाको दिन यस पोखरीको प्रतिष्ठा गरिएको थियो; यसको अर्को नाम 'मदनसरोवर' भन्ने रहेको थियो। यी कुराहरू गोपालराज वंशावलीका निम्न पत्रहरूबाट ज्ञात हुन्छ।^{३५}

“जौराज श्री महेन्द्रदेवेन योद्यम्बृहत् पुष्करणी खनित्वा ॥ पूर्वकर्षक पत्र, दम्मार्यः ॥ स पुष्करणी खनिते च दम्मेकेक पत्र देयम् सम्पूर्ण कृतम् महेन्द्रसरो नामदेयम्, तस्य सम्बच्छरो नव तृयः सदद्वयम माधवशुचिपूर्णमी । तस्या द्विनामः मदनरेसा कृता ॥”

(२४ ख, पत्र)

(युवराज श्रीमहेन्द्रदेवले योद्यंमा ठूलो पोखरी खनाए । पहिले खेतवालहरूले द्रम्मको आधा पण (दस्तुर) तिर्नुपर्थ्यो । सो पोखरी खन्दाखेरि एक एक द्रम्म पण (दस्तुर) तिर्नुपर्थ्यो । पोखरी तयार भएपछि त्यसको नाम 'महेन्द्रसर' भन्ने राखियो । नेपालसंवत् २३९ (वि.सं. ११७६) बैशाख शुक्ल पूर्णिमामा सो पोखरी बनाई सकियो । त्यस पोखरीको अर्को नाम 'मदनसर' भन्ने रहेको थियो ।)

(अनुदित पृष्ठ ८०)

“...श्रीसीहदेव परमेश्वरस्य पुत्र श्री महेन्द्रदेवस्य

जातः ॥ धनेस्वयं दातार महाभोगवान् युवराजमिति ॥ तस्य कृतम् मदनसरवरम् सम्बत् २३९ वेशाषपूर्णमी प्रतिष्ठा कृतम् दिन प्रति दम्मेकेक, वनि देयम् ॥”

(३१, 'क' पत्र)

(...श्री सिंहदेव परमेश्वरका छोरा श्री महेन्द्रदेवको जन्म भयो । खूप धनदान दिने, ठूलो भोजमज्जा गर्ने युवराज हुन् । तिनले 'मदनसरोवर' बनाएका हुन् । ने. सं २३९ (वि. सं ११७५) बैशाख पूर्णिमाको दिन त्यसको प्रतिष्ठा गरियो । (त्यो पोखरी बनाइँदा) प्रतिदिन एक एक द्रम्म बलि (कर=रकम) तिर्नुपरेको थियो ।...)

(अनुदित पृ. ८७)

सिद्धपोखरी भक्तपुर नगरको पश्चिममा, वरपरका जग्गाभन्दा उच्च भागमा बनेको छ । यसरी यही कुरा बुझाउन (महेन्द्रदेवले पश्चिम वेदी वा उच्च भागमा ठूलो पोखरी खनाए) गोपालराजवंशावलीका संग्रहकर्ता वा रचयिताले 'योद्यं'^{३६} लेखेका हुन् भन्ने कुरा बुझिन्छ।^{३७} त्यस्तै तात्कालिक समयमा बनेको यो उपत्यकाको सबैभन्दा ठूलो पोखरी थियो । यसो हुँदा यस पोखरीलाई गोपालराजवंशावलीकारले 'बृहत् पुष्करणी' भनेका हुन् । यहाँनिर विचारणीय कुरो के छ भने अहिले पनि नेवार लोकजीवनमा यस पोखरीको 'तव पुखु' वा 'तः पुखु' (ठूलो पोखरी) नाम निकै प्रचलित र प्रसिद्ध छ।^{३८} यसप्रकार

३४. यस बखत शिवदेव वा सिंहदेव शासन गर्दै थिए । महेन्द्रदेव वा इन्द्रदेव उनकै पुत्र हुन् । भक्तपुरमा त्रिपुर राजकुल सहितको राजधानी बसाल्ने राजा आनन्ददेव लगायत रूद्रदेव अमृतदेवहरू महेन्द्रदेवकै भाइहरू हुन् ।

३५. वज्राचार्य, मल्ल (ई. सं १९८५)

३६. कमलप्रकाश मल्लले यसको अंग्रेजी अनुवाद 'Western Terrace' गरेका छन् ।

(दि गोपालराजवंशावली, (ई. सं. १९८५), अंग्रेजी अनुवाद भाग, २४ पत्र, पृ. १२७)

३७. तात्कालिक समयमा महेन्द्रदेव र उनका भाइ आनन्ददेवहरू शक्तिशाली युवराजका हैसियतले भक्तपुरमा बसी यस नगरको सुधार एवं निर्माण कार्यतर्फ (भक्तपुरलाई राजधानी नगरको रूपमा प्रतिष्ठा गर्न) अग्रसर भइरहेका थिए; त्यसैको एक श्रृजनात्मक उपज-अंश यो सुन्दर, विशाल र रमणीय पोखरी पनि हो भन्ने आभास हुन्छ । त्यसतै '२४ पत्र' का उक्त पंक्तिहरू लेख्न बस्दा गोपालराजवंशावलीकार भक्तपुरमै बसी लेखिरहेका थिए भन्ने भ्रमको मिल्छ ।

३८. उपत्यकाको तात्कालिक मल्लकालीन लोकजीवनमा पनि यही नाम 'तवपुखु' बढ्दा प्रचारमा रहेको ज्ञात हुन्छ । (श्रेष्ठ, २०५६, पृ. ११, ४८)

आकार प्रकारले यसै ठूलोपन-विशेषताका आधारमा 'वृहत पुष्करणी' वा नेवारीरूपको 'त पुखु' नाम यस पोखरीले पाएको जानिन्छ ।

यस पोखरीलाई बुझाउने प्रचलित अनेक नामहरूमध्ये^{३९} आरम्भका 'इन्द्र सरोवर' वा 'इन्द्र दह' वा 'याकीदह' नाम अद्यापि यहाँको लोकजीवनमा प्रचलित रहँदै आएको छ ।^{४०}

सिद्धपोखरीको निर्माण एवं प्रतिष्ठाको साथसाथै यसको धार्मिक साँस्कृतिक महत्त्व पनि बढ्दै गएको बुझिन्छ । दशैपर्वताका नवरात्र स्नान गर्ने नौबटा प्रमुख तीर्थस्थलहरूमध्ये छैटौँ तीर्थस्थलको रूपमा (नवदुर्गामध्ये छैटौँ मातृका इन्द्रायणी सिद्ध हुने परम्परागत चलन मान्यताका आधारमा) यो प्रसिद्ध छ । त्यस्तै प्रत्येक वर्ष इन्द्रजात्राका (यँघा पुन्ही) यस पोखरीमा मेला लाग्छ । त्यसबेला (भाद्र चतुर्दशी) खौमाटोलस्थित इन्द्रायणी देवीको खटजात्रा गरी यसै पोखरीको पश्चिम पट्टिको प्रवेशद्वारबाट भित्र्याई तान्त्रिकविधिपूर्वक पूजा भोगबलि चढाइन्छ ।^{४१}

यसप्रकार गोपालराजवंशावलीका माथि उल्लेखित '२४' '३१' पत्रका उद्धरणहरूको वैज्ञानिक पुष्टि यस विषयका अन्य प्रमाणहरूबाट पनि मिल्न आएको हुँदा ने. सं. २३९ मा महेन्द्रदेव वा इन्द्रदेवले सिद्ध पोखरी बनाएका हुन् भन्ने कुरा प्रमाणित हुन्छ ।

सिद्धपोखरी कसले र कहिले बनाएका हुन् भन्ने बारेमा यदि पूर्व प्रामाणिक जानकारी छैन भने माथि प्रस्तुत

ने. सं. ३६४ को अभिलेखमा उल्लेखित 'ताडाराग क्षेत्र कृते' कै आधारमा मात्र व्याख्या गर्दा भ्रम पर्न सक्ने हुँदा (अनर्घमल्लदेव कै पालामा सिद्धपोखरी निर्माण भएको हो ?) प्रसङ्गवश सर्वप्रथम यहाँमाथि यस अधिको पूर्व-प्रामाणिक व्याख्या वा विवरण दिनुपरेको हो ।

राजा अनर्घमल्लदेवको राज्यकालमा, ने. सं. ३६४ (वि. सं. १३०१) बैशाख शुदि ४ को दिनमा तलाउ क्षेत्र^{४२} निर्धारित गरिएको कुरा यस शिलापत्रबाट थाहा हुन्छ । तर यो कार्य पोखरी निर्माणको १२५ वर्षपछि मात्र यस वर्षमा (ने. सं. ३६४) नै किन गरियो, विचारणीय छ । त्यस्तै ने. सं. ३३६-३७५ सम्मन् राजा अभय मल्लको शासन चलिरहेको कुरा यस विषयका ऐतिहासिक सामग्रीका आधारमा देखिन आएको परिप्रेक्षमा ने. सं. ३६४ को यस शिलापत्रका आधारमा अनर्घमल्लदेव पनि राजाका रूपमा (भक्तपुरबाट) शासन गर्दै थिए भन्ने कुरा देखिन आएको छ । यो पनि विचारणीय छ ।

राजा अभय मल्लको राज्यकाल आन्तरिक कलह, बाह्य आक्रमण एवं प्राकृतिक विपत्ति आदिले भयङ्कर रूपमा आक्रान्त हुन पुगेको थियो भन्ने विषयमा माथि पनि चर्चा भइसकेको छ । केन्द्र (उपत्यका) मा आएको राजनैतिक कमजोरीका कारण एकातिर वरपरका स्थानीय सामन्त शासकहरू शक्तिशाली हुँदै आएका थिए; बेलाबखतमा केन्द्रविरुद्ध विद्रोह गर्ने चेष्टा पनि गर्दथे । अर्कोतिर विक्रमको बाह्यौ शताब्दीको शुरूतिर र मध्यतिर स्वतन्त्र

३९. वृहत पुष्करणी तः पुखु, सिद्धपुखु, सिद्ध तलाउ, सिद्धपोखरी ।

४०. सिद्धपोखरीको पूर्वाघाटमा देवमूर्तिहरू स्थापित लहरमा एउटा (४९ अंगुल लामो, २० अंगुल चौडा) शिलापत्र पनि छ । (चित्र संख्या ७) तर यसमा कुँदिएका अक्षरहरू पढ्नै नसकिने गरी खिडसकेका छन् । यसको शीर्षभागको बीचमा कमलको फूल, दायाँ-शंख र बायाँ गदा अंकित चिन्हहरू छन् । स्थानीय बुढापाकाहरूका अनुसार यसै पोखरीसित सम्बद्ध उक्त शिलापत्रमा पनि 'इन्द्रसरोवर' उल्लेख भएको छ । यस आधारमा यो शिलापत्र पोखरीको प्रतिष्ठा गर्दा राख्न लगाएको अनुमान हुन्छ ।

४१. श्रेष्ठ, वि.सं. २०५६, पृ. ४३, ४५

४२. 'ताडाराग> तडाग> तलाउ
(योगशराज, पूर्वोक्त, पृ. ५)

राज्यका रूपमा खडा हुन पुगेका खस तथा डोय राज्यहरूले^{४३} सैनिक शक्ति सुदृढ पाउँदै केन्द्रमाथि बारम्बार भयङ्कर आक्रमणहरू थालिसकेका थिए।^{४४} यसप्रकार अनेकपल्ट भएका बाह्य आक्रमणहरूमध्ये एउटा भयङ्कर आक्रमण ने. सं. ३६४ (वि.सं. १३०१) मा भएको थियो।^{४५} डोय राजा रामसिंह स्वयंले आफ्नो फौजको नेतृत्व गरी लड्न आएको यस आक्रमणबारे विवरण दिने क्रममा गोपालराज वंशावलीको ३६ पत्रमा^{४६} पनि अनर्घमल्लदेवलाई 'राजा' भनिएको छ। यसप्रकार यिनका बारेमा जान्न सकिने हालसम्मनका उपलब्ध यी दुइवटै ऐतिहासिक सामग्रीमा यिनलाई राजा भनिएको तथा शिलाभिलेख प्रमाण पनि भक्तपुरमै (सिद्धपोखरी) पाइएको हुँदा (र तात्कालिक संकटग्रस्त अवस्थातर्फ पनि विचार गर्दा)^{४७} त्यसबखत यिनी शक्तिशाली राजाका रूपमा भक्तपुरमा राज्य गर्दै थिए भन्ने कुरा ज्ञात हुन्छ।

सिद्धपोखरीको क्षेत्र बनाउने कार्य^{४८} सम्पन्न भएको एक महिना पनि बित्न नपाउँदै डोयहरूले नेपाल उपत्यकामा आक्रमण गरेका थिए। त्यस्को प्रत्याक्रमण राजा अनर्घमल्लदेवले चोछैं (भक्तपुरको चोछैंटोल) का आफ्ना भारदार जगतब्रम्हसित मिलेर गरेका थिए। त्यस युद्धमा धेरै मानिस काटिए; अन्तमा जीत अनर्घमल्लदेवकै भयो। राजा रामसिंह हारेर फर्के; त्यस खुशियालीमा जात्रा गरी उनी आफ्नो राज्य भक्तपुरमा फर्के।

यस प्रकार यस पोखरीको साथै तात्कालिक भक्तपुरका राजा अनर्घमल्लदेवका बारेमा केही महत्त्वपूर्ण कुरा जान्न उपयोगी यस शिलापत्रमाथि प्रत्येक दिन कैयौंले कुल्चने गर्छन्। यसो हुँदा यसका अक्षरहरू खिड्दै गइरहेका छन्।

भक्तपुर राजदरवारस्थित रामेश्वर+जगन्नाथ मन्दिरको सिँढीमा खुड्किलोको रूपमा छापिन पुगेको यक्ष मल्लको पालाका दुई पत्रहरू (चित्रसंख्या ८)

भक्तपुर राजदरवारस्थित चारधामका मन्दिरमध्ये रामेश्वर+जगन्नाथ मन्दिरको सिँढीमा खुड्किलोका रूपमा दुईवटा दुङ्गे पत्रहरू पनि पाइला टेक्न, हिँड्नका लागि छापिएका छन्। यसरी छाप्ने क्रममा अभिलेखका केही भाग पनि भित्रै छोपिन पुगेको छ भने देखिने जति भागका केही अक्षरहरू खिडिसकेका, फुटिसकेका छन्। यसका पढ्न सकिने जति भाग पूर्णमा ७४ अङ्कमा प्रकाशित छ। सोही पाठ यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ^{४९}—

उत्तराभिमुख पहिलो खुड्किलोका मूलपाठ (चित्र संख्या ८ 'क')

१. गुरौं ॥
२. (ल) क्षम्याः दिवंगते ॥
शुभ ॥
३. (ॐ अद्य श्वेतव) राहकल्पे वैवश्वत मन्वन्तरे

४३. धनवज्र वज्राचार्य, टेकबहादुर श्रेष्ठ, नुवाकोटको ऐतिहासिक रूपरेखा, कीर्तिपुर, नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, वि.सं. २०३२, पृ. २२
४४. गोपालराजवंशावलीका अनेक पत्रमा उल्लेखित आक्रमणका घटना-विवरण उदाहरण स्वरूप छन्।
४५. नेपाल उपत्यकामा डोयहरूको पहिलो आक्रमण ने. सं. २३१ मा, दोश्रो आक्रमण ने. सं. ३४४ मा र यो चाहिँ तेश्रो पटक भएको आक्रमण थियो (प्रमाण-गो. बं. का ३२-३३, ३४ र ३६-३७ पत्रहरू)
४६. "सं ३६४ जेष्ठकृष्ण प्रतिपदा खंडाधार गुंस डोय लासन बल्यम् धान्ह याड तलम्बण्ड डयडा ढूल आहु रामसिंह राजास कटकः चोछैं जगतब्रम भाटो धान्हस डव । लिज जय जुव जात्रा याड लास्यं वया राजा श्री अनर्घमलदेवस ॥"
४७. अनर्घमल्लदेव अभयमल्लका भाइ हुन् कि त भन्ने अनुमान हुन्छ। तात्कालिक अशान्त अवस्थाका कारण सबैतिर ध्यान पुऱ्याउन, व्यवस्था मिलाउन कान्तिपुर ललितपुरबाट अभयमल्ल र भक्तपुरमा अनर्घमल्लले राज्य गरिरहेको अनुमान हुन्छ।
४८. पोखरीको सुरक्षाका लागि यस्तो कार्य गरिएको हुनुपर्छ।
४९. महेशराज पन्त 'यक्ष मल्लका अहिलेसम्म प्रकाशमा नआएका दुइवटा शिलालेख' पूर्णमा, ७४ अङ्क, आश्विन, वि.सं. २०४५, पृ. ३, ४

कलियुगे, भरतखण्डे जम्बूदीपे हिमवन्तपादे श्रीनेपालमण्डले श्री-

४. -- भूमिमुखजलधारां भूपाते--लविद्याकृतिना विनिर्गत दक्षिणमुखजल-नालिकां---
 ५. लोके संप्राप्ता भवतु तेन पुण्येन पुत्रपौत्रसंततिसंतानमायुरारोग्यमैश्वर्यं---महाराजस

पूर्वाभिमुख तेश्रो खुडकिलोको मलपाठ

(चित्र ८ 'ख')

१. ... विभौ व ॥ अद्य कार्तिक मासे कृष्णपक्षे अमावास्यानन्तिथौ .. नक्षेत्रे पुण्ययोगे शनिचरवासरे..राशिगते सवितरि..राशिगते चन्द्रमसि...चा
 २. (ल) क्षीनात्मै तस्यै उदेशनार्थ श्री श्री जयय क्षमल्लदेवप्रभु...दि.त....जल.तां.....दिवंगत.....
 ३. पक्षे दिन कोन्हु यिति प्रतिष्ठा याडा ॥ संवत् ५७१.....
 ि.....
 यी दुई दुङ्गामा एउटै अभिलेखका विवरण परेका छन् । दिवंगत कुनै स्त्रीको उद्धारका लागि ने. सं. ५७१ (वि.सं. १५०८) मा धारा प्रतिष्ठा गरेको र यस कार्यमा (उद्धारकार्यमा) राजा यक्ष मल्लको हात रहेको थियो भन्ने बुझिन्छ ।^{१०}

तुलाछँटोलको त्रिपुरसुन्दरी देवगृहको

उत्तराभिमुख पाटी सामन्नेको बाटोको दक्षिण किनारामा

भईमा धसिएर रहेको पत्र (चित्र संख्या ९)

त्यस अवस्थाको यस दुङ्गे पत्रमा अहिले देखिने वा पढ्न सकिने जति भाग यस्तो छ-

१.....संडाच्छेया, चिकुटिन दयका शुभं ॥

यस दुङ्गे पत्रको अभिलेख कुँदिएको भागमाथि कलात्मक सुन्दर बुँडाहरू कुँदिएकाले आकर्षक देखिन्छ । यो

कुनै सुन्दर वास्तु कृतिको विच्छिन्न हुन पुगेको भाग हो । 'संडाच्छे' टोलको नाम हो र यस टोलका चिकुटि राजा जितामित्र मल्लका पालाका एक प्रभावशाली भारदार हुन् । यो कुरा तात्कालिक ऐतिहासिक सामग्रीका आधारमा थाहा पाइन्छ । यस अभिलेखमा चिकुटिले के बनाएका हुन् भन्ने कुरा खुलेको छैन; यो कुरा खुलाउनका लागि सो दुङ्गे पत्रको जम्मै भाग खोतलेर बाहिर निकालेपछि मात्र थाहा हुन सक्छ ।

भक्तपुर राजदरवारस्थित सैनिक क्वार्टरको सिँडीमा खुडकिलोको रूपमा छापिन पुगेको भूपतीन्द्र मल्लको पालाको पाँचतले मन्दिरको प्रतिष्ठा सम्बन्धी पत्र (चित्र संख्या १०)

भक्तपुर राजदरवारको मूलचोक बाहिर उत्तर-पूर्वमा यस दरवारको सुरक्षार्थ खटाइएका सैनिकहरू बस्नका लागि बनाइएको 'सैनिक क्वार्टर' छ । सो क्वार्टरमा पुग्नका लागि एउटा दक्षिणाभिमुख सिँडी पनि बनेको छ । सोही सिँडी बनाउँदा निम्नलिखित कुरा कुँदिएको यो दुङ्गेपत्र त्यसरी खुडकिलोको रूपमा छापिन पुगेको छ-

मूलपाठ

१. डातापोलल प्रतिष्ठा)

२. सं. ८२२ आ (षाढ).....

राजा भूपतीन्द्र मल्लले ने. सं. ८२२ (वि.सं १७५९) आषाढ शुदि १ मा 'डातापोल देग' (पाँचतले मन्दिर) बनाई प्रतिष्ठा गरेका थिए भन्ने कुरा यस विषयका अन्य प्रमाणहरूको आधारमा थाहा पाइन्छ । तर यस विषयमा प्रकाश पार्ने यो पहिलो शिलाभिलेख प्रमाण हो ।^{११}

असुरक्षित यी पत्रहरू प्रकाशमा आइसकेको हुँदा तीनमा बाँचिएका इतिहासका अनेक पक्षहरू पनि वैज्ञानिक दृष्टिले सुरक्षित हुन पुगेका छन् । तर हजारौंले टेक्दै (हिँड्दै) कुल्चिएका यी पत्रहरूको पुरातात्विक महत्त्व सदाकाल

५०. सोही, पृ. ४

५१. यस्तै एउटा अर्को दुङ्गा केही वर्ष पहिले योगेशराजज्यूले लुँहिटी चोकमा फेला पार्नु भएको थियो । सो दुङ्गामा १ पत्तिको 'डातापोलदाडास ८२२ आषाढ' कुँदिएको थियो । सुधां अभिलेख प्रकाश (ने. सं. १११९), पृ. १२, (संख्या २१) मा यो छापिएको छ । तर यो दुङ्गा अहिले त्यस ठाउँमा छैन; हराइसकेको छ ।

रहनुपर्ने (दृष्यात्मक-प्रमाण) हुँदा विलुप्त हुने अवस्थामा पुगिसकेका यसता ऐतिहासिक महत्त्वका पुरातात्विक-अवशेष-प्रमाणहरूलाई सुरक्षित गरी राख्नु अत्यन्तै हतार भइसकेको छ ।

ऐतिहासिक पुरातात्विक महत्त्वका सम्पदाहरूको मूल महत्त्व मूलस्थानमा रहँदा जति हुन्छ; त्यति नै विचलन पश्चात रहँदैन । तथापि अधिकांश 'कुल्चिएका पत्रहरू' आफ्नो आदिस्थानबाट कालक्रमले स्थानान्तरित भइसकेको सन्दर्भमा हाल अवस्थित रहन पुगेको स्थान नै अन्तिम मूल स्थानको रूपमा देखापर्न आएका छन् । तर असुरक्षित अवस्थामा रहेका यस्ता सामग्री वा सम्पदालाई अन्यत्र जुनसुकै सुरक्षित स्थानमा सारेर राख्दा पूर्व मूलस्थान+अत्यावश्यक विवरण सहित राख्नु पनि नितान्त आवश्यक छ; होइन भने त्यताबाट अनेक गलत व्याख्या, भ्रम आदि अनेक दुष्परिणाम भोग्नुपर्ने हुन्छ ।

चित्र संख्या १

अवशिष्ट रूपका कलाकृतिले थिचिएर लम्पसार अवस्थामा रहेको शिवदेव अंशुवर्माको शिलापत्र । हालको अन्तिम मूलस्थान- तलेजु मूलचोक बाहिरको पेटीमा

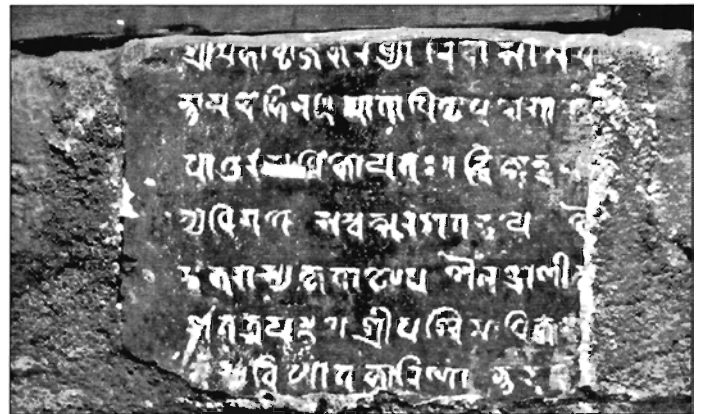

चित्र संख्या २ 'क'

भैरवमन्दिरको दक्षिण पट्टिको चोकमा रहेको यस ढुङ्गे जलपात्रको पार्श्वभागमा ३ पंक्तिको (सं. ८८ को) अभिलेख पनि देखापर्छ ।

चित्र संख्या ३

सुकुलढोकाको उत्तरलिच्छविकालीन खण्डित रूपको यो शिलापत्र उहिले 'शैलद्रोणी' कै एक पवित्र भाग थियो; अहिले अनगिन्ति पाइलाहरू प्रत्येक दिन यसमाथि बज्छन् ।

चित्र संख्या ४

भैरवमन्दिरको दक्षिणपट्टिको चोकमा रहेको यस इनारमा पानी लिनको निमित्त पाइला टेक्न राखिएको पहिलेको निर्भयदेवको पालाको पत्र कता पुग्यो; थाहा भएन, तर त्यस स्थानमा अर्को पत्रले स्थान पाइसकेको छ। इनारको पछाडि वार्याँतिर लिच्छविकालीन उमा-महेश्वरको प्रस्तर मूर्ति।

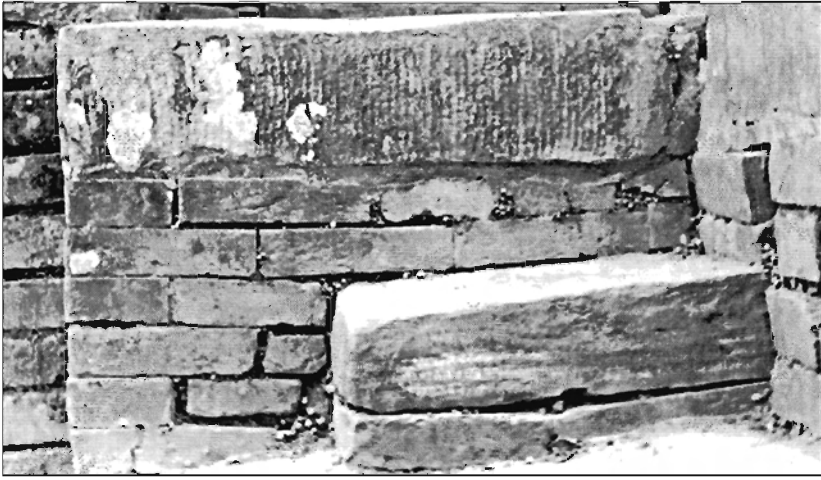
चित्र संख्या ५

जगन्नाथ मन्दिरको पेटीमा छापिन पुगेको अभय मल्लको पालाको यो ढुङ्गे पत्रका शुरूका केही अक्षरहरू फुटेका छन्; बीचको पाप्रो पनि उफ्सिसकेको छ।

चित्र संख्या ६

सिद्धपोखरीको पूर्वाघाटमा छापिन पुगेको अनर्घमल्लदेवको पालाको यस पत्रमाथि अहिले असंख्य पाइलाहरू प्रत्येक दिन कुल्चिने गर्छन्।

चित्र संख्या ८ 'क' रामेश्वर + जगन्नाथ मन्दिरको उत्तराभिमुख सिँढीको 'पहिलो खुड्किलो' हुनपुगेको दुङ्गेपत्र, अक्षरहरू फुटेका र खिडसकेका छन् ।

चित्र संख्या ८ 'ख'
पूर्वाभिमुख सिँढीको 'तेश्रो खुड्किलो'
हुनपुगेको दुङ्गेपत्र, यी दुवै पत्रहरू एउटै
अभिलेखका हुन् ।

चित्र संख्या ९ कुनै सुन्दर वास्तुकृति बनाउँदा राखिएको यो अभिलेख सहितको भाग भताभुङ्ग अवस्थामा भुईमा धसिएर रहेको छ ।

चित्र संख्या १० 'क' पहिलो खुड्किलोको रूपमा प्रयुक्त भूपतीन्द्र मल्लको पालाको पत्र, विश्वप्रसिद्ध पाँचतले मन्दिरको इतिहास बाँचिरहेको यो पहिलो शिलाभिलेख-प्रमाण यसै स्थानमा रहिरहने हो भने भोलि त्यो पुरातात्विक सम्पदालाई यस चित्रमा मात्र हेरेर चित्त बुझाउनु पर्ने हुन्छ ।